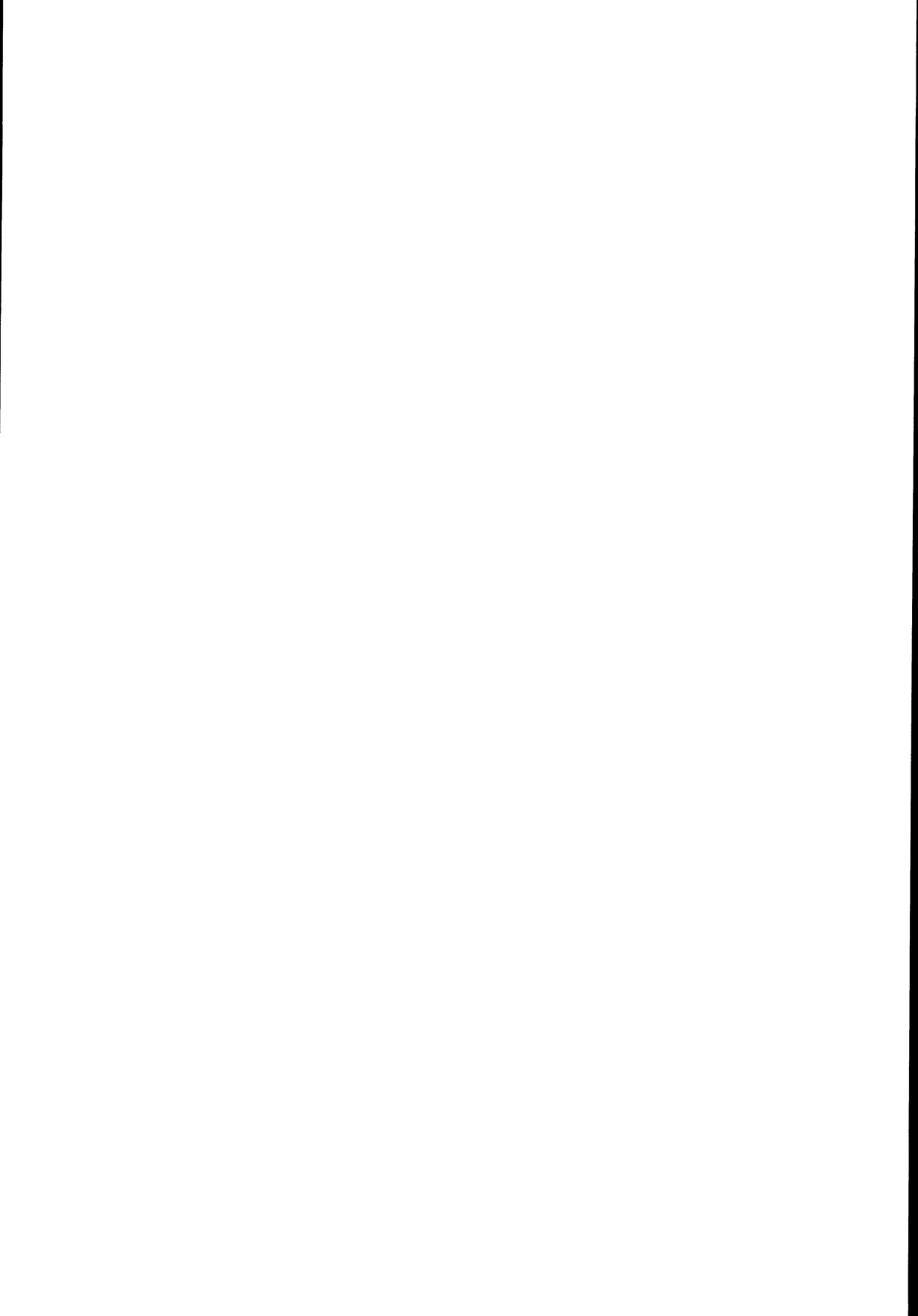

איגרת יחוס הצדיקים והחסידים ע"ה הנקברים בארץ הקדושה
בארץ ישראל משנת רמ"ט

יוצאת לאור על-ידי אברהם דוד

מבוא

שרדו בידינו נוסחים שונים של רשימות קברי קדושים ובהן ציון מקום קבורתן של דמויות בולטות במקרא, במשנה ובתלמוד, שלפי מסורות שונות שנתגבשו במרוצת הדורות נקברו באתרים שונים בארץ ישראל.¹ אותן רשימות, שבסיסן הריאלי מוטל כמובן בספק, שימשו מעין מדריכים למי שהתעתדו לעלות ולהתיישב בארץ ישראל או למי שביקשו לעלות לרגל בלבד. הרשימות ששרדו מופיעות בתבניות ספרותיות שונות. הן מבוססות לעתים על מדריכים קדומים, אך יש שהן מביאות חומר נוסף על מה שכבר נודע. יש רשימות שמצוינים בהן, מלבד שמות האתרים, גם מרחקים ממקום אחד למשנהו, ושניתן בהן תיאור המבנה שעל הקבר ואף תיאור פני סביבתו. לעתים נוספים בהן פרטים אף על אופי הפולחן הנוהג סביבו. הרשימות הקדומות ביותר ששרדו אינן קודמות לראשית המאה ה"ב.² באינפורמציה הקשורה בזיהויים של ציוני הקברים ברשימות השונות רב המשותף על הנפרד.

אחת מרשימות ציוני הקברים המעניינות ביותר היא הרשימה המכונה 'יחוס האבות'. היא היתה מוכרת לנו עד כה רק על פי נוסח שלה שנתגבש בתחילת

1 אינפורמציה כוללת על קברי הקדושים רוכזה בשלושה מחקרים: מ' איש-שלוס, קברי אבות, ירושלים תש"ח (להלן: איש-שלוס, קברי אבות); ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג (להלן: וילנאי, מצבות קודש); צ' אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז (להלן: אילן, קברי צדיקים). דיון מחקרי מקיף על עצם העלייה לרגל ופולחן המקומות הקדושים בארץ ישראל והשתלשלותו הוצג על ידי א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517 (דיסרטציה), ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשמ"ח, עמ' 217-320 (להלן: ריינר, עלייה ועלייה לרגל). דיון מצומצם יותר לעניין זה, ראה א' דוד, ארץ ציון וירושלים, ירושלים תשנ"ט, בחלק האנגלי: A. David, *In Zion and Jerusalem: The Itinerary of Rabbi Moses Basola (1521-1523)*, Jerusalem 1999, pp. 32-44 (להלן: משה בסולה, מהדורת דוד). פולחן הקדושים מן ההיבט הקבלי נדון זה לא מכבר על ידי P. Giller, 'Recovering the Sanctity of the Galilee: The Veneration of Sacred Relics in Classical Kabbalah', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 4 (1934), pp. 147-169

2 סקירה ביבליוגרפית מקפת של אותן רשימות קברים שבארץ ישראל מובאת אצל חוקרים שונים העוסקים במכלול ענייניו של פולחן הקדושים, ראה איש-שלוס, קברי אבות, עמ' 9-15; וילנאי, מצבות קודש, עמ' תע ואילך; ריינר, עלייה ועלייה לרגל, עמ' 240-248; צ' אילן, קברי צדיקים, עמ' 17-175. אילן פרסם כמה מקורות חדשים, ובכללם קטעים מן הגניזה הקהירית. רשימה נוספת בלתי ידועה פורסמה זה לא מכבר על ידי ז' עמר, 'ציוני קברים בארץ-ישראל', קבץ על יד, סדרה חדשה, יד (תשנ"ח), עמ' 275-296 (להלן: עמר, ציוני קברים).

השליש השני של המאה ה"טז (כפי שנראה עוד להלן).³ רשימה זו פותחת בהקדמה קצרה, בזו הלשון:

יחוס האבות והנביאים והצדיקים תנאים ואמוראים עליהם השלום בארץ ישראל ובחוצה לארץ. השם יעמיד לנו זכותם אמן.⁴ אלה מסעי בני ישראל אשר ילכו מחיל אל חיל להשתטח על קברי הצדיקים ע"ה. בכבי יבאו ובתחנונים להתפלל ולבקש רחמים עליהם ועל אחיהם שבגולה. השי"ת יקבל תפלתנו.

מקובל במחקר שרשימה זו נתחברה בשנת רצ"ז (1537), שכן נאמר בה בנוגע לירושלים: 'ועתה בשנת רצ"ז לפ"ק התחילו לבנות החומות סביב לעיר במאמר המלך סולטן סלימן'.⁵ אפשר שמכאן ניתן אף להסיק שהחיבור נכתב כולו בירושלים (להלן: רשימת רצ"ז).

כתב יד המצוי בספריית קונטנזה (Casanatense) שברומא, מספרו 3104 (222),⁶ מכיל חיבורים במקצועות שונים (הלכה, פילוסופיה יהודית, קבלה ועוד) שנעתקו בכתיבות שונות, אשכנזית-איטלקית וספרדית, במאות ה"טז וה"טז. בדפים 13-16 א מובא בכתיבה איטלקית של המאה ה"טז 'הכתב' אשר בא מירושלים תב"ב א' של יחוס הצדיקים והחסידים ע"ה הנקברים בארץ הקדושה ארץ ישראל תוב"ב'.⁸ בסוף התעודה רשומים שמות שולחי ה'כתב': שם טוב ספרדי, יוסף בן שושין, יוסף בן קיש ומשה לוי, אף לא אחד מהם מוכר ממקורות אחרים. גם זהות הנמען שה'כתב' נשלח אליו אינה ידועה. ה'כתב' עצמו אינו אלא רשימת ציוני קברי קדושים, הדומה בתוכנה ובסדרה לרשימת יחוס האבות. אבל הוא מקדים את נוסח יחוס האבות כחמישים שנה, כמוכח מידיעה המובאת בו בלשון זו:

3 מהדורה של נוסח זה ראתה אור לראשונה עם תרגום לטיני על ידי J. H. Hottinger בספרו *Cippi Hebraici*, Heidelberg 1659. היא נדפסה על פי כתב יד שהועתק בצפת בשנת שכ"ד, המצוי כיום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, כ"י 6947 Heb. 8°. מקור זה תואר לאחרונה באריכות על ידי ש' צוקר בשני נוסחים: "יחוס האבות" או "אלה מסעי", מגילת המקומות הקדושים, על ספרים ואנשים, 10 (תשנ"ו), עמ' 3-15, ובצורה מושלמת יותר במאמר בעל כותרת זהה, בכתב העת אריאל, 122-123 (תשנ"ז), עמ' 191-208. החיבור עצמו נדפס בפעם האחרונה על ידי א"מ לונץ, 'אגרת (יחוס האבות) מאת אלמוני', המעמר, ג (תר"פ), עמ' 209-223 (להלן: יחוס האבות, מהדורת לונץ).

4 משפט זה מופיע רק במהדורת הוטינגר. מכאן ואילך גם במהדורת לונץ.

5 מהדורת הוטינגר, עמ' 13, מהדורת לונץ, עמ' 211. על שנת רצ"ז (1537) כשנת חיבורה של הרשימה ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 15; וילנאי, מצבות קודש, עמ' תעו; אילן, קברי צדיקים, עמ' 25-28.

6 מספרו במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים ס' 74.

7 בלשון התקופה המונח 'כתב', משמעותו איגרת, ונראה שזה המכוון גם פה, שכן בסוף התעודה חותמים ארבעה אישים מבני ירושלים.

8 נוסח זהה בשינויים אחדים מצוי בכתיבה מן המאה הי"ח בכתב יד השמור באוסף גינצבורג בספרייה הלאומית במוסקבה, סימן 579 (במכון ס' 27986), בליווי ציורים דמיוניים של ציוני הקברים. מקור זה פורסם על פי כתה"י הנ"ל על ידי אילן, קברי צדיקים, עמ' 145-175.

ויש בירושלם בית הכנסת קדמון ובו מתפללים תמיד, ויש כמו י"ד שנים החריבוהו הישמעאלים בעונותינו ובנס גדול ועצום חזרו ישראל ובנו אותו והוציאו על בנינו ממון רב אין חקר ואין מספר.

הנרמז כאן הוא אירוע טראומטי שהסעיר את הקהילה היהודית בירושלים בשנת רל"ה (סוף 1474). בית הכנסת הירושלמי נהרס אז בידי קנאים מוסלמים. פרשת הריסת בית הכנסת בירושלים בשנה זו ובנייתו מחדש ידועה בפרוט רב יותר ממקור ערבי בן הזמן. שנה קודם לכן החלו המוסלמים בירושלים טוענים שבניין בית כנסת זה נבנה בניגוד לחוקי ההפליה האוסרים הקמת בתי כנסיות, ולפיכך יש להרסו. היהודים המציאו תעודה המאשרת את זכויותיהם על המקום שהוא קניינם החוקי, והצהירו שאבותיהם רכשו אותו שבעים-שמונים שנה קודם לכן. הם טענו שתעודת הקניין נמצאת בידי הזקנים שבמצרים. הבניין נהרס בניגוד לדעתו של השולטאן קאית באי, שטיפל במידה רבה של סובלנות במיעוטים הדתיים, ולא הרשה לקפח את זכויותיהם. השולטאן זעם על הריסת בית הכנסת וציווה להעניש את האחראים למעשה. הוא אף התיר את בנייתו מחדש.⁹ ר' עובדיה מברטנורא מנסה להבהיר את הרקע למתיחות שרווחה בין היהודים למוסלמים בנושא זה באיגרת ששלח מירושלים לאביו באיטליה בשנת רמ"ח (1488). מקור המתח היה טמון בקירבה הצמודה של מסגד לבית הכנסת, שהיתה לצנינים בעיני המוסלמים.¹⁰ ממקור אחר נלמד, שיהודי ירושלים שיגרו שליח לתפוצות לגייס כספים כדי לבנות מחדש את בית הכנסת ההרוס.¹¹

לפנינו אפוא שתי רשימות של ציוני קברי קדושים דומות בתוכנן וצורתן: ה'כתב' שנשלח מירושלים, שנחתבר בשנת רמ"ט¹² (1489) (להלן: רשימת רמ"ט), ורשימת יחוס האבות משנת רצ"ו הנזכרת לעיל. השוואת שתי הרשימות מעלה מסקנות מעניינות, שראוי לעמוד עליהן.

א. שתי הרשימות קרובות בתוכנן ובסדרן. שתיהן נעות מ'חברון' בדרום עד 'עלמא' בצפון.

9 ראה ש"ד גויטיין, 'ספרו של אבן עובייה על הריסת בית הכנסת היהודי בירושלם בשנת 1474', ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 18-32. בסוגייה זו דן גם א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 401-416 (להלן: שטראוס, תולדות היהודים).

10 ראה מ"ע הרטום וא' דוד, מאיטליה לירושלים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 68 (להלן: הרטום-דוד, מאיטליה לירושלים): 'ובחצר בית הכנסת קרוב מאד יש כמה ומוסקיטה לישמעאלים, כי היה בתחלה הבית ההוא של יהודי אחד, ומפני קטטה ומחלוקת שהיה לו עם היהודים נעשה ישמעאל, ובראותו אמו כי בנה המיר דתו על כל הכעסים שהכעיסוהו היהודים, עמדה והקדישה את ביתה אשר בחצר בית הכנסת לבית תרפות של ישמעאלים ולעשות בו מוסקיטה להנמק מן היהודים'. המסגד הנוכר פה הוא מסגד אל עמרי הקיים עד היום בסמוך לבית הכנסת המיוחס לרמב"ן, שעל שרידיו קיים מבנהו הנוכחי.

11 ראה א"ח פריימן, 'שליחים ועולים', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 191, 199.

12 'י"ד שנים' לאחר הריסת בית הכנסת הירושלמי (כנוכר לעיל).

ב. בדיקה מדוקדקת של הפרטים מעלה שרשימת רצ"ז איננה תלויה במישרין ברשימת רמ"ט. אבל לשתיהן היה מקור משותף, וקרוב לוודאי שהוא 'ספר ייחוס של הצדיקים' הנקרא גם 'ייחוס הצדיקים'. מועד חיבורו של ספר זה אינו ידוע,¹³ אך אין ספק שהוא קדם לרשימת רמ"ט.¹⁴

ג. השינויים בין שתי הרשימות, והן רבות למדי, נובעים מהוספות של פרטים העולים ממקורות שונים או מהשמטת פרטים אחרים. ברשימת רצ"ז נוספו בין היתר מקומות אחדים,¹⁵ מלוקטים מרשימת יחוס הצדיקים.¹⁶ אין ספק שמחברי רשימת רמ"ט עשו שימוש רב ברשימות של ציוני קברי קדושים שהיו לפנייהם.¹⁷ אין זה מן הנמנע שאף רשימת 'תוצאות ארץ ישראל'¹⁸ או מקבילתה 'אלה המסעות'¹⁹ שימשו בפרטים שונים מקור לרשימת רמ"ט.²⁰ אולם אין ספק שהמקור שרשימת רמ"ט מבוססת עליו יותר מכול היא רשימת ציוני קברים מסוף

- 13 חיבור זה נדפס לראשונה בקושטנטנינה, בין השנים רע"ה-ר"פ (ראה א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, 'ירושלים תשכ"ז, עמ' 79), ואחר כך במנטובה שכ"א, ביניציאה שנ"ט וכן במהדורות נוספות. האחרונה, בהשמטת פסקאות הלימוד המיוחדות לכל ציון קבר, פורסמה בידי א"מ לונץ, 'קטעים מספר ייחוס הצדיקים ה' שכ"א לנוסע כ"ר גרשם איש שקרמילה', המעמר, ג, 'ירושלים תר"פ, עמ' 224-230 (להלן: ייחוס הצדיקים, מהדורת לונץ). זיקת רשימת רצ"ז לייחוס הצדיקים עולה דרך משל מן הסעיפים על עין אל זיתון (ר' יהודה בן אלעאי), ארבל (ר' זירא), טבריה (ר' ירמיה), באניאס, עמוקה, ועוד.
- 14 מסקנה זו מתחייבת מרשימה מן המאה ה"ט המכונה: 'ייחוס הצדיקים ז"ל וציונים', ששרדה רק תחילתה ופורסמה בידי מ' איש-שלום, 'אלו ייחוס הצדיקים ז"ל וציונים', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ח (תש"א), עמ' 10-17. היא דומה מאוד לספר ייחוס הצדיקים. 15 אלקוימיה, צידה (צירון), נברתיין, דלאתה, סעסע, כפר מנדה, כפר ננס, אבנית וקאסיון, סגנא, וראס אל אחמר.
- 16 אין ספק שבעל הרשימה לא השתמש במהדורה הנדפסת של ייחוס הצדיקים (ראה לעיל, הערה 13), אלא בנוסח שונה במקצת: קרוב לוודאי בנוסח ייחוס הצדיקים ששרידי פורסמו בידי ב' טולידאנו, 'הוספות ושינויים בס' ייחוס הצדיקים', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 370-374. רק בנוסח זה מצוינים הפרטים הקשורים למרבית המקומות הרשומים בסוף הערה 13 הנ"ל.
- 17 במסגרת זו לא נעמוד בפרוטרוט על ההבדלים שבין רשימת רמ"ט ורשימות אחרות של קברי צדיקים, אלא נסתפק בציונים של שינויים משמעותיים במיוחד. במהלך הדיון נפנה, לנוחיות הקורא, למחקרים המסכמים בעניין זה הנזכרים לעיל, הערה 1.
- 18 פורסמה על ידי ש' אסף, 'תוצאות ארץ ישראל', ירושלים, קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מוקדש לזכר ר' אברהם משה לונץ, בעריכת א"ל סוקניק ר' פרס, ירושלים תרפ"ח, עמ' נא-סו (=הנ"ל), מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, 'ירושלים תש"ו, עמ' 74-90, להלן: תוצאות ארץ ישראל). ברשימה זו דן באריכות 'פראוור, 'תיאורי מסע עבריים בארץ ישראל בתקופה הצלבנית', קתדרה, 41 (תשמ"ז), עמ' 78-90, ובספרו: תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים תשס"א, עמ' 228-241 (להלן: פראוור, תולדות היהודים). פראוור סבור שרשימה זו נתחברה בין השנים 1270-1291. א' ריינר העלה הערכה שונה כאשר למקוריותה של הרשימה הזאת, ובאשר למועד חיבורה (אחרי נפילת עכו בשנת 1291), ראה ריינר, עלייה ועלייה לרגל, 115, הערה 232; עמ' 167, הערה 25.
- 19 נדפסה כנספח לספר מסעות ר' בנימין מטודילה, מהדורת א' הלוי גרינהוט, פרנקפורט ע"נ מיץ 1904, עמ' 145-158 (להלן: אלה המסעות).
- 20 ראה להלן בפסקאות על עין שרה, אלוני ממרה, עכברא, חיפה וכפר כנה.

המאה הי"ג או ראשית הי"ד, שפורסמה זה לא מכבר על ידי ז' עמר²¹ או אחד מעיבודיה. עם זאת נראה שפה ושם הוסיפו מחברי הרשימה ידיעות ממסורות בלתי ידועות, ואפשר אף ממסורות שבעל פה.²²

ברשימת רמ"ט, כמו גם ברשימות אחרות, שולבו פה ושם תיאורים גיאוגרפיים של אתרים מסוימים, ובכלל זה, לפעמים, גם תיאור הצמחיה סביב ציון הקבר.²³ בסוף החיבור מובאת רשימה של ציוני קברים של אישים מן המקרא שמקומם מחוץ לגבולות ארץ ישראל (אירן, בבל ועבר הירדן המזרחי), לצד תיאורם של בתי כנסת נודעים בסוריה ובמצרים.

- 21 עמר, ציוני קברים, עמ' 275-296. להלן נדון בכל המקומות שבהם קיימת זהות מלאה או כמעט מלאה בין שני מקורות אלו.
- 22 עיין להלן בהערות לטקסט.
- 23 ראה על כך ז' עמר, 'פולחן העצים ליד קברי קדושים במסורת היהודית והמוסלמית', אריאל, 118-117 (תשנ"ז), עמ' 155-162.

נוסח האיגרת

[13ב] בהנו"א¹ הזה הכתב אשר בא מירושלים תב"ב א'²

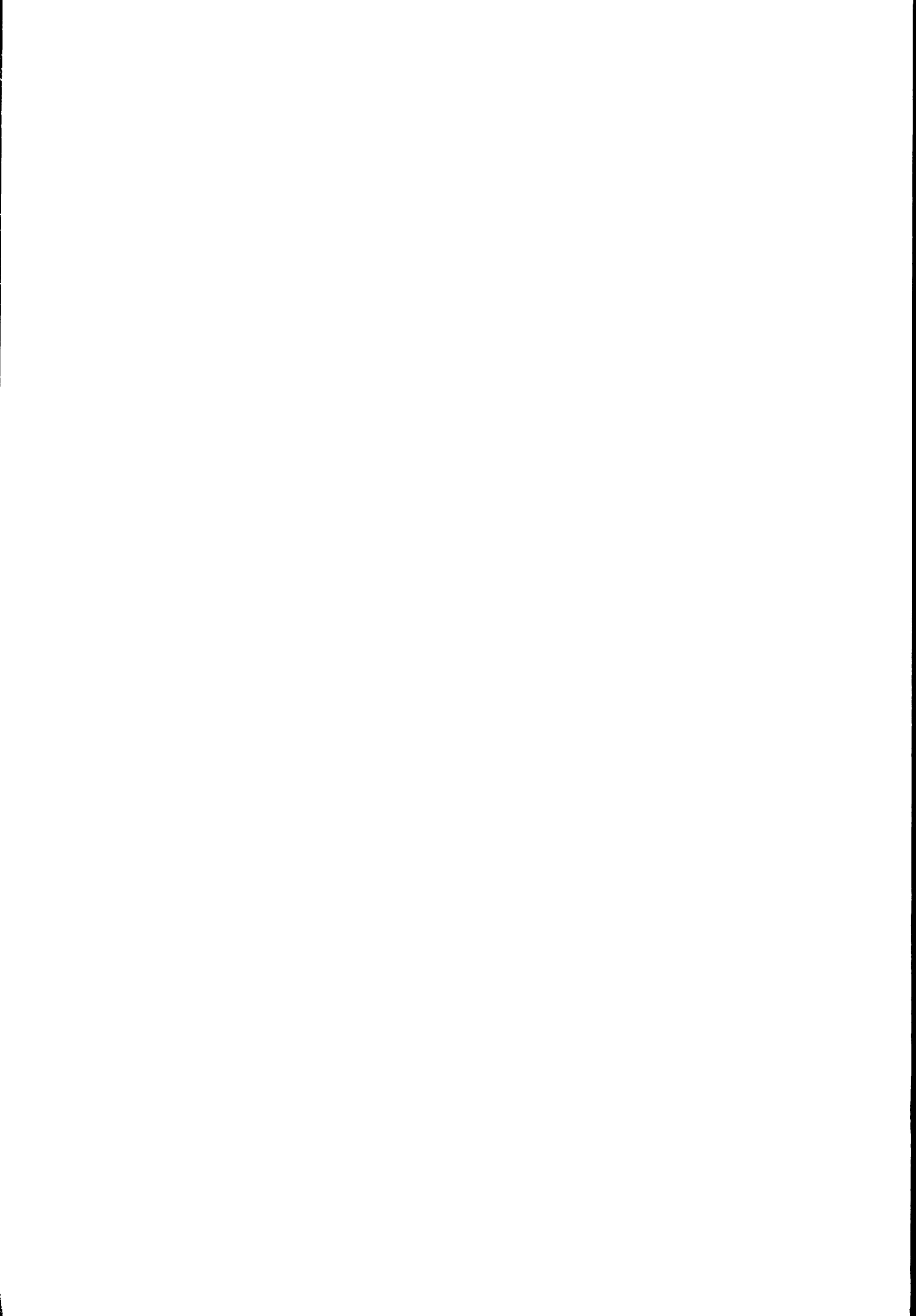
של יחוס הצדיקים והחסידים ע"ה הנקברים בארץ הקדושה ארץ ישראל תוב"ב וזכות כולם יעמד לכל ישראל בכל מקום שהם אמן. אלה מסעי בני ישראל אשר ילכו מחיל אל חיל להשטתח על מצבות הצדיקי' קברי והחסידים ע"ה בבכי יבואו ובתחנונים מתפללים בעדם ובעד אחיהם אשר בגולה לקרב הגאולה.³ כמו שכתו' והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפילתי וא'.⁴ חברון בארץ כנען היא קרית הארבע היא מערי מקלט. שם מערת המכפלה בתוך העיר. שמה קבורים האבות הקדושים אבות העולם ע"ה אדם וחווה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה. ועל המערה יש בניין נאה ונפלא ויש קבלה אמיתית כי דוד המלך ע"ה בנה אותה. ויש על פתחי המערה מעיין מים חיים מתוקים וטובים מדבש ונופת צופים וטבעים. ולזה המעיין קורין עין אברהם אל כליל.⁵ ושמה בעונותינו מתפללים הישמעאלים בטהרה ובנקיות. ועשישות של כסף דולקות שם תמיד. ועל פי המערה החיצונה יש שכבה של ברזל, ושם צורות הקברים חקוקים. אבל בפנים מן המערה קבורים האבות הקדושים ע"ה. ואין שום אדם רשאי להכנס שם בפנים.⁶ ובכל יום בשעת מנחת הערב תוקעים שם במצלותים ובכל מיני זמר על פתח המערה ומתקבצים שמה כמה וכמה מבני מאנשי העיר ומנגנים ומרקידים ועושים שמחה גדולה לכבוד אברהם אבינו ע"ה, ושמה מחלקים לכל איש פת לחם וקערה של עדשי' ושמן מן השדה אשר קנה אברהם אבינו ע"ה.⁷ צורת המערה היא כפנינים טובים מצויירים ויש לה הרבה פתחים. ובהר למעלה קבר ישי אבי דוד ע"ה במערה

- 1 בשם השם נעשה ונצליח אמן.
- 2 תבנה כמהרה בימינו אמן. כותרת זו איננה בנוסח כתב"ד גינצבורג הנזכר בכבוא, הערה 8.
- 3 המשפט הפותח: 'אלה מסעי בני ישראל' מצוי בנוסח דומה ברשימת אלה המסעות ובנוסח כמעט זהה ברשימת רצ"ז.
- 4 כמדומה שהכמיהה לגאולה הנרמזת במשפט זה, ובניסוח דומה גם ברשימת רצ"ז, מתאימה לאווירה ששררה בירושלים בעת כתיבת הדברים; ראה על כך ר' עובדיה מברטנורא באיגרתו הראשונה מירושלים, שנת רמ"ח (1488), אצל הרטום-דוד, מאיטליה לירושלים, עמ' 74-76, וכן שם, עמ' 26. לנושא הכמיהה לגאולה המתבטאת גם בכתביהם של חכמים ירושלמיים אחרים במחצית השנייה של המאה הט"ו בהתעניינות בגורלם של נדחי ישראל בני עשרת השבטים ראה א' יערי, מבוא למסע משולם מוולטרה בארץ ישראל בשנת רמ"א, ירושלים תש"ט, עמ' 13-16, וכן א' גרוס, 'עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן — שמועות וחיפושים לפני גירוש ספרד ואחריו', פעמים, 48 (תשנ"א), עמ' 21-22.
- 5 צ"ל: אל חליל, כינויו של אברהם במסורת המוסלמית.
- 6 על מערת המכפלה והמסורות השונות בקשר לאפשרות שנתנה ליהודים להתפלל שם, ראה איש-שולם, קברי אבות, עמ' 39-44; וילנאי, מצבות קודש, עמ' עא-צח; אילן, קברי צדיקים, עמ' 135, 208-210. ראה גם ספר חברון, בעריכת ע' אבישר, ירושלים 1978, עמ' 258-294. מנהג זה יסודו במסורת המוסלמית. לפי מנהג מוסלמי עתיק יומין נהגו לחלק לעניים מדי יום בימיו ליד קברו של אברהם לחם ועדשים. בערבית נקרא מנהג זה אישימת אל-חליל או עדאס אל-חליל, ראה ER, 4, p. 957. המנהג נזכר גם במקורות עבריים נוספים, ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כא, 77, הערה 32. ולעניין זה ראה עוד דברי סופר שער הנשיאות,

ל

יחוס הצדיקים והחסידים ע"ה הנכבד ים בארץ הקדושה ארץ ישראל
 הובב וזכות כלם ישרוד לכל ישראל בכל מקום שהם ואין
 הסעי בני ישראל אשר יבא ממנו אל חיל להשתתח על מצבת הצדיק
 קברו והחסיד יד ע"ה בבב יגאון ובהמעט מהשלים בעדם ובגוף
 אחיהם אשר בעולה לקרב הנאולה כמו שספר והבאותים אל הר
 קדשי ושמהים בבית השלתי נא. חבורן בארץ טעון היא
 קרית הארבע היא מערי מקלט מקלט טעם מעדת המכסר
 בטרך העיר טעם קברים האבות הקדושים אבות העולם טעם
 ארז נורה אברהם נורה כחך וחסך יעקב ולאה ועל
 המערה יש בגין טאה ועלוי יש קבלה אמיתית כי דוד המלך
 טעם טעם איתה יש על טעם המערה מיטין מים חיים מהמקום
 נטובים כדכט נטעם טעם נטעם וטעם נטעם קרין טעם
 אברהם אל כלל ושמה בעיניהם מהכלים הישירים
 בטורה ובקרת נטעם טעם טעם המיד ועל
 המערה הישירה יש טעם טעם טעם טעם טעם טעם טעם
 הקדושים אבל בטעם מן המערה קברים האבות הקדושים
 טעם ואין טעם ארז טעם להטעם טעם בטעם בכל יום בטעם
 מנחם הטעם הקדושים טעם במטעים ובכל מיני ארז טעם טעם
 המערה ומהקדושים טעם כמה ומה חבני מוטעם העיר
 ומטעם נמחידים נטעם טעם טעם גדולה ובבני אברהם אל
 אבינו טעם ישמה מהלחיים לב א"י כה לחם וקטרה שלפדשי
 ושקרון הטרה אשר קנה אברהם אבינו טעם טעם המערה
 היא בטעם נטעם מיטעם ישלה הרבה טעם טעם ובהר
 למעלה קבר י"י אבי דוד טעם בטעם טעם ועל נטעם כה
 יפה ער מאלך טעם הסרטים שקרוב לכות החיים טעם טעם
 וכתק העיר ברכה מים מיוחסות נדוד המלך טעם והיא מלאת
 מים טעם וכתק טעם אחר יש בית אחד אומר יש טעם אבנ
 בן בר נראש טעם ויש בהרין בית הכנסת טעם מוטעם
 המיד טעם ישראל חלדל טעם קבר נר החונה טעם חונה דעה
 המלך טעם הקונע טעם קבר נטעם טעם וכתק בנטעם
 וכתק יש מפיץ אחר קרין לה טעם טעם אומר יש טעם
 היתה טעם טעם אמת טעם וקרוב אלט ממרה והטעם טעם
 הקדושים טעם וביהן טעם אבי טעם וטעם האב טעם
 טעם אברהם אבי טעם ומחברן טעם ברך יש טעם מים
 מיוחסות לחזקיהו המלך טעם והוא בריב טעם וטעם מים
 מים לרועלים דוד טעם טעם טעם טעם טעם טעם טעם
 אל טעם ומה מוטעם לים כל העיר בית לחם יהודה

ערב

סגורה,⁸ ועליו בניין בית יפה עד מאוד בתוך הכרמים. וקרוב לו בית החיים של קהל ישראל⁹ ובתוך העיר ברכת מים מיוחסת לדוד המלך ע"ה.¹⁰ והיא מלאה מים לעולם. ובתוך שוק אחד יש בית אחד אומרים שבו אבנר בן נר¹¹ וראש עשו.¹² ויש בחברון בית הכנסת שבו מתפללים תמיד בני ישראל.¹³ חלחול שם קבור גד החוזה ע"ה חוזה דוד המלך ע"ה.¹⁴ תקוע שם קבור עמוס הנביא ע"ה.¹⁵ ובדרך ירושלים תוב"ב יש מעיין אחד וקורין לה עין שרה. אומרים כי שמה היתה טובלת שרה אמנו ע"ה.¹⁶ וקרוב אלוני ממרה והעץ שאכלו המלאכים תחתיו וביתו של אברהם אבי ע"ה. וגם האבן שנימול עליה אברהם אבי ע"ה.¹⁷ ומחברון לירושלם בדרך יש ברכת מים מיוחסת לחזקיהו המלך ע"ה והיא בריכת עיטם, ובאים ממנה מים לנין ירושלים דרך צנורות עד ברכה החדשה שעשה אותה אל שלטאן וממנה מסתפקין מים כל העיר.¹⁸ בית לחם יהודה [14א] קרוב לבית לחם מצבת קבורת

- אצל אילן, קברי צדיקים, עמ' 135, וכן אצל צוקר, יחוס האבות (על ספרים ואנשים, עמ' 10; הנ"ל, אריאל, עמ' 204).
- 8 על קבורת ישי אבי דוד בחברון רבו המסורות בימי הביניים; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 83-85; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קצח-קצט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 206-207, וכן משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כא, 77.
- 9 בית הקברות של הקהילה היהודית בחברון במעלה ההר נזכר גם ברשימת תוצאות ארץ ישראל, עמ' נח (אלה המסעות, עמ' 151).
- 10 כך גם לפי סופר שער הנשיאות, אצל אילן, קברי צדיקים, עמ' 135: 'ו[ש]ם בריכת מים מיוחסת לדוד המלך'.
- 11 מיקום קברו של אבנר בשוק נזכר גם ברשימת יחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 230: 'ובראש של שוק של חברון כנגד כותל הפסגה קבורת אבנר בן נר'.
- 12 לא מצאנו מקור נוסף לקביעה זו.
- 13 יתכן שהכוונה לבית הכנסת על שם אברהם אבינו בשכונה היהודית בחברון, שכבר היה קיים קרוב לוודאי באותה עת; ראה 'פינקרפלד, 'בית הכנסת של אברהם אבינו בחברון', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ו (תרצ"ט), עמ' 61-65; הנ"ל, בתי הכנסיות בארץ ישראל מסוף תקופת הגאונים ועד עלית החסידים, ירושלים תשל"א, עמ' לא-לב. גם ר' משה בסולה מזכיר בית כנסת זה: 'בבית הכנסת, כי שם חצר דרין]ם] בו ח' או ' בעלי בתי]ם], ולהם ב"ה שם'; משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כא, 77.
- 14 כך הוא גם נוסח יחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 229, ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 58; וילנאי, מצבות קודש, עמ' ריב; אילן, קברי צדיקים, עמ' 220-221.
- 15 על כך מצביעה גם המסורת הנוצרית, ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 100-101; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רכט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 368.
- 16 כך גם ברשימת תוצאות ארץ ישראל, עמ' נח (אלה המסעות, עמ' 151). ר' משה בסולה מציין: 'קרוב לשם ראיתי מקוה גדול מאד עם ארבעה עמודי]ם] מרובעי]ם] גדולי]ם], והוא עמוק ונפלא עם סלם של אבנים שירודי]ם] בו, אומרי]ם] שהיה בית הטבילה לשרה אמנו ע"ה'; ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כא, 77, וכן אילן, קברי צדיקים, עמ' 147-148.
- 17 בעל תוצאות ארץ ישראל, עמ' נח (אלה המסעות, עמ' 151) מציין: 'כשליש פרסה מחברון דרך ירושלם לשמאל הדרך בהר אלוני ממרא שם האבן אשר ישב עליה אברהם אבינו בהימולו בשר ערלתו'.
- 18 הכוונה לבריכות שלמה הסמוכות לעין עיטם, בקרבת בית לחם. בריכות אלו ספקו לירושלים

רחל אמנו ע"ה ויעקב אבי' ע"ה בנה אותה, דכתי' ויבן יעקב מצבה על קבורתה וגו'.¹⁹ סראקה שם קבור בנימין הצדיק בן יעקב אבי' ע"ה. ירושלם עיר²⁰ קדשנו תוב"ב יש בה שלש שוקים. האחד שוק הסוחרים מוכרי בגדי משי וארגמן וכל מיני בגדים. ובשוק האמצעי מוכרים כל מיני מאכל. והשוק השלישיה²¹ הוא שוק הרוכלים מוכרי כל אבקת רוכל.²² ואצל פתח המדינה יש מערת מיוחסת לאליהו ע"ה, ובהיכל חקוק שם של ד' על האבן אומרים כי אליהו כתבו. ויש אומרי' שאינו שם של ד' אלא שם אחד ממ"ב אותיות והוא אבג.²³ ויש בירושלם בית הכנסת קדמון ובו מתפללים תמיד, ויש כמו י"ד שנים החריבוהו הישמעאלים בעונותינו ובנס גדול ועצום חזרו ישראל ובנו אותו והוציאו על בנינו ממון רב אין חקר ואין מספר.²⁴ בית המקדש חרב בעונותינו לא נשאר מבניין שלמה המלך

מים שנבעו מעין עיטם כבר בימי החשמונאים; ראה י' פטריך, 'אמת-המים מעיטם לבית המקדש והלכה צדוקית אחת', קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 11-23. אספקת המים מעין עיטם לירושלים באמצעות ברכות שלמה נמשכה עוד מאות בשנים ונתקיימה עוד במחצית הראשונה של התקופה העות'מאנית; ראה ע' סלמה וי' זילברמן, 'אספקת המים לירושלים במאות הש"ז והי"ז', קתדרה, 41 (תשמ"ז), עמ' 91-106. מן המקור שלפנינו ניתן ללמוד שמערכת העברת המים ממקום זה לירושלים שוכללה בימי השלטאן, והכוונה ככל הנראה לאחד הסולטנים הממלוכים המוקדמים, שייחסו חשיבות רבה לשיפור תנאי המחיה בארץ ישראל. גם ר' משה בסולה ראה שם מעין ושלוש בריכות: 'ובית לחם אינו מוקף חומה... רחוק משם ג' מיליין]] ראיתי ג' ברכות עמוקו[ת] מאד, ארכה ורחבה של כל א[נ]חת[ת] כרחוב פאניו. אומ[ר]ים[ת] שהם <של> שלמה שהזכיר בקהלת. וגם שם מעין גדול עם בנין לפניו להשקות הבהמור[ת]'; ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כא, 66. משום מה מיוחסת בריכת המים לחזקיהו המלך, ראה אילן, קברי צדיקים, עמ' 148.

19 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 105-108; וילנאי, מצבות קודש, עמ' צח-קז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 189-191.

20 מקור נוסף למסורת זו ראה ברשימת יחוס הצדיקים: 'סראקה, י"א [יש אומרים] קבורת בנימן הצדיק, מהדורת לונץ, עמ' 229. ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 55-56; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קטז-קיז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 98, 269.

21 כך בכתב היד.

22 באותה עת מוסר ר' עובדיה מברטנורא באיגרתו הראשונה מירושלים (רמ"ח 1488) ידיעה על ארבעה שווקים בירושלים: 'ירושלים...יש בה ארבעה שווקים ארוכים ויפים מאד, לא ראיתי כמותם, והם בסוף ציון, וכולם מכוסים, עשויים כפות כפות, וחלונות חלונות יש בכפות הן, שמשם האורה יוצאה. והחנויות פתוחות לכאן או לכאן, ששם כל מיני סחורה, וחלוקים כל אחד בפני עצמו, שוק הסוחרים, ושוק שמוכרים שם בשמים, ושוק של ירקות, ושוק שמוכרים שם כל מיני תבשיל ולחם'; ראה הרטום-דוד, מאטליה לירושלים, עמ' 72. גם ר' משה בסולה מזכיר ארבעה שווקים; ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כא, 78, וראה שם, הערה 38.

23 דומה שמקור הידיעה ברשימת תוצאות ארץ ישראל, עמ' נו (אלה המסעות, עמ' 150): 'בתוך ירושלם בית הכנסת לאליהו ז"ל יש בו חקיקה בקיר מקום לספר תורה, ושם בן ארבע אותיות חקוק שם על האבן'.

24 הכוונה לסיפור הריסת בית הכנסת על ידי מוסלמים קנאים בשנת רל"ה (1474-1475) ובנייתו מחדש בהתערבות השלטאן הממלוכי קאית באי, ראה דברינו לעיל במבוא. זה בית הכנסת שייחס לימים בטעות לרמב"ן; ראה הרטום-דוד, מאטליה לירושלים, עמ' 68.

ע"ה כי אים כותל מערבי.²⁵ והישמעאלים בנו על בית קדש הקדשים כיפה יפה מכוסה בעפורת מבחוץ והעופורת שחור כדיו,²⁶ ומבפנים רצופה בזהב ובאבנים טובות וקורין לה קוב"ה אל סכיר,²⁷ וקרוב לה כיפה אחרת²⁸ קורין לה מדרש שלמה.²⁹ ונשאר שני זוגות שערים אומרים כי הם שערי רחמים נעולים מכוסים ברזל אין יוצא ואין בא בהם, והם טבועים בארץ דכתי' טבעו בארץ שעריה.³⁰ שער בנימין קורין לה בלשון ערב באב אל אסבאט, ר"ל שער השבטים.³¹ שם בריכת הזבחים³² וקרוב לה מקנה חנה ע"ה.³³ ציון שם היכל דוד המלך ע"ה שהיה מונח בו הארון קצתו קיים.³⁴ שמה מערה סגורה בה קברי בית דוד המלך ע"ה.³⁵ וחומות ירושלם כולם חריבות ומגדל דוד ע"ה היסוד קיים, ובנו עליו בניין חדש, ויש עליה פקיד שומר אותה.³⁶ ע"כ³⁷ ירושלם עצמה וציון תוב"ב. הר הזתים למעלה בהר

- 25 ראה ד' וילנאי, ירושלים, העיר העתיקה, א, ירושלים תשל"א, עמ' 332-338.
- 26 הכוונה למסגד עומר, הנקרא גם מסגד כפת הסלע.
- 27 כך בכתב היד, ונראה שהכוונה לכפת הסלע, המכונה בערבית: 'קובת א-צח'רה'.
- 28 הכוונה למסגד אל אקצה, בפינה הדרומית מזרחית של הר הבית.
- 29 הכינוי 'מדרש שלמה' מצוי גם אצל ר' משה בסולה, ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כ, 73. זה המקום שהיה מכונה על ידי הצלבנים Templum Salomonis (מקדש שלמה). כאן היה משכנם של מלכי ממלכת ירושלים הצלבנית משנת 1119; ראה ס' שיין, 'הר הבית בתפיסה הנוצרית בימי הביניים', ספר זאב וילנאי, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 183 ואילך. הכינוי 'מדרש שלמה', במקום מקדש שלמה, בא כבר באיגרת ר' יצחק לטיף, שנכתבה כפי הנראה בשנת רט"ו; ראה אצל א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 97 (להלן: יערי, אגרות ארץ ישראל).
- 30 על שערי הרחמים ראה וילנאי, ירושלים העיר העתיקה, א, עמ' 204-210.
- 31 זה שער השבטים, בערבית: באב אלאסבאט, בפינה המזרחית-צפונית של חצר המקדש; ראה וילנאי, ירושלים, העיר העתיקה, עמ' 280.
- 32 היא ברכת ישראל, בערבית: ברכת איסראיל. לפי מסורת מוסלמית קדומה במקום זה מילא נבוכדנצר את הברכה בראשי בני ישראל ששחט בכובשו את העיר. ר' משה בסולה מפרט מעט יותר בעניין זה, ראה מהדורת דוד, עמ' כא-כב, 79, וראה וילנאי, שם, ב, עמ' 96-97.
- 33 כך בכתב היד. ייתכן שנפלה טעות בכתב היד וצ"ל: מקוה חנה. באמת במקור אחר נזכר מקוה חנה לא הרחק מקברו של שמואל הנביא (נבי סמואל), ראה תוצאות ארץ ישראל, עמ' נח (אלה המסעות, עמ' 152). וכך גם מציין ר' משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כ, 75.
- 34 מסורת דומה הקשורה לאתר זה מצויה ברשימת תוצאות ארץ ישראל, עמ' נו (אלה המסעות, עמ' 148). על זיהויו של המקום בהר ציון ראה ריינר, השכונה היהודית בירושלים, עמ' 287-292.
- 35 על קבר דוד וצאצאיו במערה בהר ציון כבר מרחיב את הדיבור בנימין מטודילה בספר מסעו בסוף שנות הששים של המאה הי"ב, ראה א' ארסה, 'קבר דוד בתיאורו של בנימין מטודילה (1169)', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, בעריכת ב"ז קדר וצ' ברס, ירושלים תשל"ט, עמ' 112-121, וראה עוד: ריינר, עלייה ועלייה לרגל, עמ' 202-213; הנ"ל, השכונה היהודית בירושלים, עמ' 289-292.
- 36 על מגדל זה והמסורות השונות הקשורות בו ראה וילנאי, ירושלים, העיר העתיקה, א, עמ' 217-230. הנאמר כאן על ה'פקיד' השומר בא אולי לומר שבמקום זה היה משרדו של המושל הממלוכי המקומי (הנאיב), או אולי פקיד מטעמו ישב שם, ראה גם: אילן, קברי צדיקים, עמ' 149.
- 37 עד כאן.

משם תראה המקדש והעזרה. ושמה יש האצטבה³⁸ שישבה השכניה³⁹ שמה⁴⁰ עשר מסעות,⁴¹ ושם בית יפה דומה לפלטרון המלך, שם קבורת חולדה הנביאה ע"ה ועל המצבת אבן גדולה אבן אחת ונכנסים שמה היהודים להתפלל ושמה תמיד נר דלוק.⁴² ולמטה מהר הזתים יש מצבה וקורין לה יד אבשלום, והוא בחייו בנאה, דכתי' ואבשל' לקח ויבן לו מצבה בעמק המלך בעבור הזכיר כי אין לו בן ויקרא לה יד אבשל' עד היום הזה.⁴³ וסמוך לה קבר זכריה הנביא ע"ה והוא במערה סגורה ועליו מצבת אבן ובית יפה והוא מדרש,⁴⁴ ומתפלל כל אדם שם ואין מוחה בידו.⁴⁵ ברמה שם קבור שמואל הרמתי ע"ה כמאמר ותשובתו הרמתה כי שם ביתו, והוא במערה סגורה. ועל המערה בניינים נפלאים כפלטרון של מלך, ושם הוא מדרשו, ועשו שם צורת קבר והמקום נורא מאד.⁴⁶ ומדי שנה בשנה באים עולי רגלים מכל הארצות בחג שבועות⁴⁷ [14ב] ומתקבצין שמה ומביאין שמה שמן ושעורה ונדרים למקום ההוא. והקדש גדול יש במקום הזה.⁴⁸ כפר חרס זה תמנת סרח בהר אפרים שמה קבורת יהושע בן נון ונזן אביו וכלב בן יפונה ע"ה, ועליהם

- 38 תאור דומה מצוי ברשימת תוצאות ארץ ישראל, עמ' נה (אלה המסעות, עמ' 148): 'זהו לכן בעמק עד שמגיעין נגד האיצטבא אשר בהר הזיתים... והאיצטבא היא מכוונת נכח פתח ההיכל ומשם רואים הר הבית'.
 39 השכינה.
 40 כאן נשמטה התיבה: בנסעה.
 41 על פי בבלי ראש השנה, לא ע"א: 'א"ר יוחנן עשר מסעות נסעה שכינה'. במקור אחר מוזכר שבהר הזיתים 'שרתה שכינה בנסעה עשר מסעות', כפי שצוין במקור זה; ראה אילן, קברי צדיקים, עמ' 133.
 42 על המסורות השונות בקשר למקום קברה של חולדה הנביאה ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 68-69; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רטו-ריח; הנ"ל, ירושלים, העיר העתיקה, ב, עמ' 367-372; אילן, קברי צדיקים, עמ' 246.
 43 שמו"ב, יח, יח. ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 69-71; וילנאי, מצבות קודש, עמ' ר-רא; הנ"ל, ירושלים, העיר העתיקה, ב, עמ' 239-244; אילן, קברי צדיקים, עמ' 241-242.
 44 כינוי לציון קבר שנהגו להתפלל וללמוד לידו.
 45 מקום זה שנהגו להתפלל בו נזכר גם אצל ר' עובדיה מברטנורא באגרת שכתב בירושלים בשנת רמ"ח (1488), ראה הרטום-דוד, מאיטליה לירושלים, עמ' 78. על המסורות השונות שנקשרו לאתר זה ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 63-65; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רמא-רמז; הנ"ל, ירושלים, העיר העתיקה, ב, עמ' 250-255; אילן, קברי צדיקים, עמ' 243-245.
 46 במסורת היהודית המוסלמית זוהה מקום קברו של שמואל הנביא מבני סמואל, צפונית לירושלים, ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 113-116; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קסה-קעו; אילן, קברי אבות, עמ' 361-362; 'אליצור, 'מקור המסורת על נבי סמואל', קתדרה, 31 (תשמ"ד), עמ' 75-90; דוד, הקהילה היהודית בירושלים, עמ' 167-172.
 47 למעשה ההתכנסות סביב קברו של שמואל הנביא לא היתה בשבועות, כי אם בכ"ח אייר, יום פטירתו של הנביא לפי מסורת יהודית קדומה; ראה דוד, שם, עמ' 171, הערה 3. אבל גם במקור מן הגניזה הקהירית, מן המאה הי"ד, צוין חג השבועות כמועד העלייה לרגל לאתר זה; ראה אילן, קברי צדיקים, עמ' 99.
 48 על פולחן העלייה לרגל לקבר שמואל הנביא בימי הביניים ראה דיון מקיף אצל ריינר, עלייה ועלייה לרגל, עמ' 306-320.

מצבות ואלנות יפות.⁴⁹ עוורתא היא גבעת פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן ע"ה. שמה קבורים אלעזר ואיתמר בני אהרן הכהן ע"ה ופנחס בן אלעזר ושבעים זקנים במערה סגורה, ועליה בנוי בית.⁵⁰ ועל כל אלו הקברים מצבות יפות וכיפות על כיפות והולכים לשם להתפלל כל מי שירצה ואין מוחה בידו. שכס בהר אפרים. העיר עומדת בין הר גריזים ובין הר עיבל, ויוסף הצדיק ע"ה קבור שם רחוק מן העיר כתחום שבת בכפר שקורין בלאטה. שם קבור בשדה אשר קנה יעקב במאה קשיטה. שם מקום המזבח ויוסף הצדיק קבור שם בתוך מערה סגורה ועליו ציון ושני עמודים.⁵¹ בית שיאן אומרין כי שאול המלך ע"ה קבור שם,⁵² ושם הר הגלבוץ ולעולם לא ירד מטר עליו.⁵³ טבריה זו רקת היא עומדת על שפת ימה של טבריה, והירדן עובר עליה, ושם על שפת הים חמי טבריה קיימים ורוחצים בהם. ולמעלה בהר קבורים ר' עקיבא ואשתו ע"ה בתוך מערה, ולמטה ממנו כ"ד אלפי תלמידים שמתו בין פסח לעצרת, לפי שלא היו חולקין כבוד זה לזה.⁵⁴ ובטבריה קבורים רב הונא ורב כהנא ור' חייא ובניו ור' מאיר⁵⁵ ור' ירמיהו ע"ה.⁵⁶ והוא קבור מעומד לפני חמי טבריא.⁵⁷ ורחוק רבי משה בר מימון ז"ל ור' מימון אביו

- 49 תיאור דומה מובא ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 229; ראה איש-שלוש, קברי אבות, עמ' 72-75; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קמט-קנה; אילן, קברי צדיקים, עמ' 258-259.
- 50 מסורת זו רווחה על פי מקורות שונים, ראה י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו: עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 329-330 (להלן: ברסלבסקי, לחקר ארצנו); איש-שלוש, קברי אבות, עמ' 52-53; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קנה-קנט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 310-311.
- 51 זיהוי מקום קברו של יוסף בבלאטה הסמוכה לשכס מובא גם ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 229, ועוד קודם לכן בספר כפתור ופרח לאשתורי הפרחי, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז, עמ' רפח. ראה גם איש-שלוש, קברי אבות, עמ' 79-82; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קו-קיד; אילן, קברי צדיקים, עמ' 365-366.
- 52 לפי המסורת המקראית נקברו עצמותיו של שאול ביבש גלעד (שמו"א, לא, יב-ג). המקור שלפנינו הוא הראשון המציין את מקום קבורתו בבית שאן, לא הרחק ממקום הריגתו. ראה איש-שלוש, קברי אבות, עמ' 108; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קעו-קעז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 191.
- 53 על פי קינת דוד על מות שאול ויהונתן: 'הרי בגלבע אל טל ואל מטר עליכם' (שמו"ב א, כא).
- 54 על מקום קבורתם של רבי עקיבא ותלמידיו בטבריה יודעים לספר מקורות שונים, ראה איש-שלוש, קברי אבות, עמ' 173-175; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שז-שיב; אילן, קברי צדיקים, עמ' 233-234.
- 55 על זהותו של ר' מאיר זה כבר נתחבטו רושמי רשימות וחוקרים שונים; ראה ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 98; מ' איש-שלוש, 'אלו יחוסו הצדיקים וציונם', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ח (תש"א), עמ' 11-14 (להלן: איש-שלוש, אלו יחוסו הצדיקים וציונם).
- 56 ראה איש-שלוש, קברי אבות, עמ' 128-129, 137, 163, 165-168; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שטו-שכד, שטו-שעא; אילן, קברי צדיקים, עמ' 225-228, 231.
- 57 מסורת זו מובאת גם ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 228, וכן ביחוס האבות, מהדורת לונץ, עמ' 216; ראה איש-שלוש, קברי אבות, עמ' 163; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שסט-שע; אילן, קברי צדיקים, עמ' 117, 228-229. ר' משה בסולה מזכיר שר' מאיר קבור במעומד,

ור' דוד נכדו ז"ל.⁵⁸ ועוד קבור בטבריא ר' טרפון⁵⁹ ור' שמואל בן תבון ע"ה.⁶⁰ ושם בית הכנסת יפה שעשה ר' שמעון בן יוחאי ע"ה.⁶¹ וכמו תחום שבת מטבריה שמה קבורות יוכבד ומרים וצפורה אשת משה רבי' עליו השל' ואלישבע בת עמינדב אשת אהרן הכהן ע"ה ואחרים לא נודעו שמם.⁶² עכברא שם קבורים ר' ינאי ור' דוסתאי ור' נהוראי. ויוצא מביניהם מעיין מים חיים.⁶³ עיר צפת שבגליל העליון ארצה נפתלי נחלת שפרה בתוך בית נאה שם ר' דוסא בן הרכינס ור' יוסי בן זמרא.⁶⁴ וכמו תחום שבת מקום מעיינות ופרדסים וקורין לה עין זיתון.⁶⁵ עין זיתים שם בתוך בית הקברות ר' יהודה בן אלעאי במערה סגורה.⁶⁶ ארבאל שם קבור ניתאי הארבלי ע"ה, ועליו כיפה נאה. ולמטה על פני השדה קבורים שמעון ולוי ודינה אחותם ע"ה. ועל קבר דינה העלה הדס. ושם מערה שבה שם בן אדם

- ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כז, 94. על שורשיה של מסורת זו עמד ש"ח קוק, עינינים ומחקרים, ב, עמ' 97-101.
- 58 המסורת על קבורתו של הרמב"ם בטבריה ידועה כבר במאה הי"ב, ראה ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 70-73; איש-שלום, קברי אבות, עמ' 192-194; וילנאי, מצבות קודש, עמ' תיד-תכא; אילן, קברי צדיקים, עמ' 231-232. המסורת על קבורתו של אביו ר' מימון מזכרת ברשימתו של ר' וייבלין ירושלמי מן המאה הט"ו, ראה אילן, שם, עמ' 117. המסורת על קבורתו של ר' דוד הנגיד נכד הרמב"ם בטבריה נזכרת גם ברשימה ששרדה בגניזה מהמאה הי"ד, ראה אילן, שם, עמ' 98, 224.
- 59 המסורת קובעת את מקום קבורתו של רבי טרפון בקרבת מירון. כאן מצוין לראשונה שהוא בטבריה, וכך הוא גם ביחוס האבות, מהדורת לונץ, עמ' 219; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 141-142.
- 60 המסורת מובאת כאן לראשונה. היא נזכרת מאוחר יותר ביחוס האבות, מהדורת לונץ, עמ' 216; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 196; וילנאי, מצבות קודש, עמ' תכז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 235. המסורת מוזרה, שכן ידוע שחכם זה נפטר במרסיי שבדרום צרפת.
- 61 המסורת על כ"ד בתי כנסיות בארץ ישראל שנבנו על ידי רבי שמעון בר יוחאי מזכרת כבר בתקופה קדומה יותר; ראה איגרתו של שמואל בן שמשון משנת ד' תתקע"א (1211) אצל יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 80. וראה רשימת ציוני קברים מן המאה הי"ג או הי"ד שפרסם עמר, ציוני קברים, עמ' 288-289, וכן שם, במבוא, עמ' 281. ר' משה בסולה מציין גם הוא עובדה זו, ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' יז, 69. לעניין זה ראה גם: ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 219-220, וראה עוד להלן.
- 62 גם לפי מקורות אחרים נקברו נשים אלו במקום אחד בראס בן עמיס היא ראס אמוס הסמוכה לטבריה; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 50-51, 76-77, 94, 101-102; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קמה-קמז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 217.
- 63 תיאור דומה בקשר לשלושת חכמים אלו מצוי בתוצאות ארץ ישראל, עמ' סא (אלה המסעות, עמ' 155); ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 159-160; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שפח-שפט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 315-316.
- 64 על ציון מקום קבורתו של ר' יוסי בצפת ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 127-128, 154-155; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שעט, שצג-שצד; אילן, קברי צדיקים, עמ' 95, 116, 336-337; וכן צוין גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 291.
- 65 זה הכינוי הערבי של עין זיתים.
- 66 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 142-143; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שנב-שנה; אילן, קברי צדיקים, עמ' 312-314.

הראשון ע"ה.⁶⁷ תנחום שם קבור ר' תנחומה ע"ה.⁶⁸ עכו הוא על שפת הים הגדול ים המלח⁶⁹ בהר הכרמל, שם מערה אליהו ע"ה הנביא. שם קבור אלישע בן שפט הנביא ע"ה תלמידו שאלייהו⁷⁰ [15א] ע"ה.⁷¹ חיפה שם בית הקברות, ושם קבור רבי משה בר נחמן ז"ל ור' יחיאל מפרש ז"ל בעל התוספות.⁷² דן היא בקצה ארץ ישראל, דכת' מדן ועד באר שבע. ה[נ]א פמייס היא בניאס וממנה יוצא הירדן. שם קבור עידוא הנביא ע"ה⁷³ ושם קבר [שבואל]⁷⁴ בן גרשום בן משה רבי' ע"ה.⁷⁵

- 67 המסורות על מקום קבורתם של כל האישים הללו בארבל נזכרות במקורות נוספים, ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 116-117, 172-171; וילנאי, מצבות קודש, עמ' סז-סח; יח-קיט, קכה; אילן, קברי צדיקים, עמ' 179-182. אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 293, מובא בלשון כמעט זהה ענין ההרס הצומח על ציון קברה של דינה. במקור אחר מוזכר ההרס על קבריהם של שלושת בני יעקב: ראובן, שמעון ולוי, ראה אילן, שם, עמ' 96.
- 68 הכוונה לכפר נחום בחוף הצפוני של הכנרת. תנחום, על שמו של התנא. ביחוס הצדיקים כתוב: 'תנחום, שם קבורת נחום הנביא ורבי תנחומא', ראה מהדורת לונץ, עמ' 228. וראה איש-שלום, עמ' 186; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שצח-שצט; עמ' 268; אילן, קברי צדיקים, עמ' 268.
- 69 משום מה מכונה פה 'הים הגדול' (ים התיכון) גם בכינוי 'ים המלח'. יתכן שלכותבים לא היה ברור היכן מיקומו של ים המלח. ועוד צריך עיון.
- 70 הכוונה: של אליהו.
- 71 המקורות הקדומים יותר מסתפקים בציון העובדה שבהר הכרמל היתה מערת אלישע; כאן צוינה גם מערת אליהו; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 51; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רי; אילן, קברי צדיקים, עמ' 218-219. איזכור מערת אליהו בהקשר זה נמצא גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 285.
- 72 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 194-195; וילנאי, מצבות קודש, עמ' תכא-תכג; אילן, קברי צדיקים, עמ' 117, 219-220. לידיעה על חכמי עכו שנקברו בחיפה מצאנו שני מקורות קדומים: (א) בפתיחה לרשימת תוצאות ארץ ישראל, עמ' נד, נאמר שמתי עכו נקברו בחיפה...בתחתית הר הכרמל, ובתוכם: 'הרב רבינו בן רבינו יחיאל מפאריש' ור' משה ב"ר נחמן מגירונא'. על פי זה יש לתקן ברשימתנו שלא ר' יחיאל מפאריש נקבר בחיפה אלא בנו ר' יוסף. ידוע שר' יחיאל לא הגיע כלל לארץ ישראל, אלא נפטר בדרכו לארץ; ראה י' תא-שמע, 'כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות מחוגו של ר"י הזקן', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 322-324.
- (ב) ברשימה לקונית של ציוני קברים בארץ ישראל מן המאה הטי"ו ששרדה בתוך חיבור הקרוב בתוכנו ליחוס הצדיקים הנ"ל, והוא שמור באוסף פירקוביץ בסנקט פטרסבורג, כ"י EVR. II A 427 (במכון, ס' 65163), דף 49א, מובא בלשון דומה למה שהובא זה עתה: 'מעכו לחיפה ז' פרסאות ושם בית הקברות בתחתית הר הכרמל, שם קבורים...ור' יוספיה בן ר"י נר' יחיאל מפירוש...והר' משה בן נחמן'. לגופו של עניין נראה שלא היה מקובל לקבור מתים בעכו בעת ההיא כי לפי המסורת היהודית עיר זו היתה מחוץ לגבולותיה של ארץ ישראל, ונרמז לזה בפתיחה לתוצאות ארץ ישראל הנ"ל, עמ' נג-נד. ראה עוד ש"ח קוק, 'בית הקברות שבתחתית הר הכרמל', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, יא (תש"ה), עמ' 65-66; ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 123-127.
- 73 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 98-99; וילנאי, מצבות קודש, עמ' ריח-ריט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 326-327.
- 74 המקום ריק בכתב היד, ונראה שמעתיק הרשימה לא הצליח לפענח את שמו של בן גרשום, שבואל.
- 75 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 108-109; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קמט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 328; עמר, ציוני קברים, עמ' 285.

וקרוב להם קבר רב פפא ורב אשי בני אביי ע"ה.⁷⁶ צרידא שם קבור יוסף בן צרידא ע"ה.⁷⁷ גבע היא בהר הלבנון שם קבור צפניה הנביא ע"ה,⁷⁸ והוא קבור בתוך מערה סגורה ומדרשו קיים, לא ימושו עננים לעולם מאותו מקום, ושם מעיינות מים נובעים.⁷⁹ כפר נוח שם קבור נח צדיק תמים ע"ה.⁸⁰ קדיס היא קדש נפתלי שם קבור ברק בן אבינועם ע"ה ודבורה אשה נביאה אשת לפידות, ויעל אשת חבר הקני ע"ה.⁸¹ ושם מדרש להושע בן נון.⁸² תמנין היא תמנתה דיהודה, שם קבור שמגר בן ענת.⁸³ פרעם שם קבור חוני המעגל ע"ה ואשתו ע"ה.⁸⁴ עמוקא חוץ לכפר שם יונתן בן עוזיאל ע"ה, ועליו ציון גדול יפה אילן בוטם.⁸⁵ מרון שם מדרש יפה לר' שמעון בן יוחאי ע"ה. שמה קבורים במדרש הלל ושמאי ע"ה זה כנגד זה.⁸⁶ והורמים⁸⁷ שם שקבורים במדרש ר' שמעון בן יוחאי ור' אלעזר בנו

- 76 ראה איש-שלום קברי אבות, עמ' 125; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שפז-שפו; אילן, קברי צדיקים, עמ' 327-328; עמר, ציוני קברים, שם.
- 77 הכוונה ליוסי בן יעזר איש צרידה. מקור קודם למסורת זו הוא יחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 225, אך יש להניח שלא יחוס הצדיקים שימש מקור לרשימה שלנו; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 155; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שזה.
- 78 גבע כמקום קבורתו של הנביא צפניה צוינה ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 225; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 102-103; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רלו-רלז, וכן עמר, ציוני קברים, עמ' 285.
- 79 תיאור העננים הנמצאים תדיר במקום זה מובא גם באיגרתו של ר' יצחק אבן לטיף, ראה: יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 96, וכן אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 285-286. ברשימתו של וייבלין ירושלמי מן המאה ה"ט צוין: 'ועליו ענן הקדש בכל ע"ש [ערב שבת] קדש', ראה אילן, קברי צדיקים, עמ' 117.
- 80 מקום זה מזוהה עם חלה השוכנת דרומית מזרחית לבעל בק בלבנון, ראה ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 334-335; איש-שלום, קברי אבות, עמ' 96-97; וילנאי, מצבות קודש, עמ' סח-ע.
- 81 גם ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 225, צוינו קבריהם של שלושה אלה בקדש נפתלי; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 56-57; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קסא-קסב; אילן, קברי צדיקים, עמ' 353-355; עמר, ציוני קברים, עמ' 286.
- 82 ידיעה זו מובאת גם אצל עמר, שם, וכן ברשימתו של וייבלין ירושלמי מן המאה ה"ט, ראה אילן, קברי צדיקים, עמ' 117.
- 83 ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 225, נקרא המקום תבנין, והיא בצפונה של ארץ ישראל. כאן כתוב: 'תמנין', והיא מזוהה עם תמנה בדרומה של ארץ ישראל; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 112-113; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קסא; אילן, קברי צדיקים, עמ' 151. כך צוין גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 286.
- 84 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 136; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רצח-רצט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 331.
- 85 תיאור דומה בא גם בתוצאות ארץ ישראל, עמ' ס; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 152-153; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רצה-רצו; 321-322. אילן הבוטם שעל הקבר צוין גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 286. בוטם הוא כינויו של עץ האלה, ראה עמר, ציוני קברים, עמ' 287, הערה לשורה 37-38; הנ"ל, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 218-220.
- 86 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 129-132; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רפט-רצה; אילן, קברי צדיקים, עמ' 281-282.
- 87 בטעות נכתב כך, וצ"ל: ואומרים.

ע"ה⁸⁸ ועליהם מצבות יפות בנויות אבני גזית, ועליהם אלנות בוטם. ולמטה מעט מערה שיש בה הלל ושמאי ע"ה הנזכרים זה כנגד זה, כפי שנוזכר. והרכה כוכין יש באותה מערה. ולזמן פסח⁸⁹ שהוא חצי אייר מתקבצים שמה עולי רגלים עם רב ותושבי הארץ, ואומרים זמירות ותושבחות ותחנונים ויוצאין מים מביניהם מבין שני הקברים, והוא סימן טוב לכל השנה.⁹⁰ וסמוך לה בית הכנסת שעשה ר' שמעון בן יוחאי ע"ה⁹¹ והוא חרב, וחרב קבר ר' יוחנן הסנדלר ע"ה.⁹² וקרוב ר' שמעון חטופא⁹³ ור' יוסי דמן יוקרת ע"ה.⁹⁴ גוש חלב שם קבורים שמעיה ואבטליון ע"ה ועליהם ציונים שני עמודים, וקרוב להם אדרמלך ושנאצר בני סנחריב מלך אשור גרי הצדק ז"ל.⁹⁵ וקרוב להם ר' מאיר ע"ה,⁹⁶ ושם בית הכנסת שעשה ר' שמעון בן יוחאי ע"ה בניין נאה ונפלא,⁹⁷ ועולים אליו בסולם ובאבני גזית ומתפללין בה

- 88 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 179-181; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שכד-שמג; אילן, קברי צדיקים, עמ' 281, 286-287.
- 89 הכוונה לפסח שני.
- 90 ההתכנסות סביב קבריהם של הלל ושמאי בט"ו באייר כדי להתפלל לשנה ברוכה במים מוזכרת במקורות קדומים יותר; ראה ריינר, עלייה ועלייה לרגל, עמ' 295-305; אילן, קברי צדיקים, עמ' 95, וכן אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 290. ר' משה בסולה ביקר במירון בשנת רפ"ב (1522) בט"ו באייר, ואכן היתה שם התכנסות המונית בתאריך זה סביב קבריהם של הלל שמאי, אך ללא קשר לתפילות לשנה ברוכה; ראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כו, 91. מסתבר אפוא שבאותה עת יוחסה להתכנסות במירון במועד ההוא משמעות אחרת; ראה בסולה, שם, עמ' טז, 66.
- 91 כפי שכבר צוין, קיימת מסורת שרשב"י הקים עשרים וארבעה בתי כנסיות בצפונה של ארץ ישראל, ראה לעיל, הערה 84, ולהלן הערות 97, 103, 114. בית כנסת זה נזכר בחורבנו גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 287, 290-291. ראה צ' אילן, בתי-כנסת בגליל ובגולן, ירושלים 1987, עמ' 118-119 (להלן: אילן, בתי-כנסת).
- 92 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 151-152; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שמו-שמז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 283-284.
- 93 בקשר לציון קברו של חכם זה קיימת מסורת קדומה שלפיה הוא ניצב בכפר ברעם. אולם גם אצל איש-שלום, אלו יחסי הצדיקים ז"ל וציונם, עמ' 17, כתוב כמו אצלנו שהוא נקבר בסביבות מירון. ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 183; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שצז-שצח; אילן, קברי צדיקים, עמ' 288.
- 94 ציון קברו מצוי בקיומה, צפונית מזרחית למירון; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 156-157; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שסג-שסד; אילן, קברי צדיקים, עמ' 357.
- 95 על ציוני קבריהם של ארבעה אישים אלו ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 184-185; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רנז-רנח, רפח-רפט; 195-196, 198-199.
- 96 קבר של התנא ר' מאיר צוין בשלושה מקומות: בטבריה, בכפר נברתא ובגוש חלב; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 166-169; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שטו-שכד; אילן, קברי צדיקים, עמ' 198. אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 289 כתוב: 'ר' מאיר הצרפתי בעל הגס ז"ל', ולדעת מהדירי שם, הכוונה לאחד מבעלי התוספות שעלו בקבוצת שלוש מאות הרבנים בשנת 1211. אם נכונה השערה זו, מסתבר שהוא ר' מאיר בן ברוך מקליסון; ראה פראוור, תולדות היהודים, עמ' 97, 99, 132.
- 97 לעניין בתי הכנסת שבנה רשב"י בצפונה של ארץ ישראל ראה לעיל, הערות 61, 91, ולהלן הערות 103, 114.

תמיד שם, ויש בה ספרי תורה ועשיות דולקות שם תמיד.⁹⁸ **כפר ענין**⁹⁹ שם קבור אבא חלפתא ובניו¹⁰⁰ ור' חנניא בן עקשייא ע"ה,¹⁰¹ וסמוך לו רבינו יעקב איש כפר חנניא ע"ה,¹⁰² ושם בית הכנסת קדמון, וכן יש בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי ע"ה.¹⁰³ **פרדיה** שם קבור נחום איש גס זו ע"ה ותלמידיו ז"ל.¹⁰⁴ **שזור** שם קבור ר' שמעון שזורי ע"ה¹⁰⁵ ור' ישמעאל בן אלישע כהן גדול.¹⁰⁶ **סכנין** שם קבור ר' יהושע דסכנין ע"ה.¹⁰⁷ **כבול** שם קבור ר' אברהם בן עזרא ור' יהודה הלוי ז"ל.¹⁰⁸ **[15ב] עראבה** שם קבור ר' חנינא בן דוסא ע"ה ואשתו.¹⁰⁹ בתוך

- 98 על חורבותיו של בית כנסת זה נבנתה כנסיית מר בוטרוס, ראה אילן, קברי אבות, עמ' 151. על בית כנסת זה ראה גם אילן, כתי-כנסת, עמ' 120-121. על יופיו ראה גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 289.
- 99 נקרא במקורות קדומים כפר חנניה או כפר חנן. על ישוב יהודי במקום זה בזמן חיבור רשימה זו ואף לאחר מכן ראה ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 216-222.
- 100 שני בניו ר' יוסי ור' שמעון. ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 138-139; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שצ-שצא; אילן, קברי צדיקים, עמ' 260-261.
- 101 ראה ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 310; איש-שלום, קברי אבות, עמ' 141; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שצא-שצב; אילן, קברי צדיקים, עמ' 263.
- 102 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 161-162; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שב; אילן, קברי צדיקים, עמ' 261-262. על ציוני קבריהם של אישים אלו בכפר חנניה (ענן), ראה עוד ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 307-318.
- 103 ראה לעיל, הערה 97, ולהלן, הערה 114. על בית הכנסת הנזכר כאן, ראה אילן, בתי כנסת, עמ' 27-24.
- 104 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 169-170; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שיד-שטו; אילן, קברי צדיקים, עמ' 330. ציון קברי תלמידיו של נחום איש גס זו מובא גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 291.
- 105 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 184; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שפב; אילן, קברי צדיקים, עמ' 363.
- 106 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 164; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שפג; אילן, קברי צדיקים, עמ' 262-363; עמר, ציוני קברים, עמ' 291.
- 107 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 148; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שפג; אילן, קברי צדיקים, עמ' 302-303.
- 108 האגדה העממית קושרת את מקום קבורתם של שני אישים אלו בכבול החל מן המאה ה"ב. לענין ראב"ע ראה נ' בן-מנחם, 'האגדה על קברו של ראב"ע בארץ ישראל', לוח ירושלים, ו (תש"ו), עמ' רטו-ריח; י"ל פליישר, 'הנקבר ר' אברהם אבן עזרא בא"י או לא?', לוח ירושלים, ח (תש"ח), עמ' קצא-קפד. כאשר לר' יהודה הלוי, ראה ש"ד גויטיין, 'האם הגיע ר' יהודה הלוי אל חוף ארץ ישראל', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 245-250; י' יהלום, 'גנוי לנינגראד וחקר שירת חייו של ר' יהודה הלוי', פעמים, 46-47 (תשנ"א), עמ' 68-73, וכן י' רצהבי, 'האם ניסה ר' יהודה הלוי לעלות לארץ ישראל דרך היבשה? פעמים, 51 (תשנ"ב), עמ' 135-140. וראה עוד לאחרונה: מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשס"א, עמ' 252-256. עוד ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 189-190; וילנאי, מצבות קודש, עמ' תכד-תכו; אילן, קברי צדיקים, עמ' 96, 255. גם ר' אברהם זכות מביא מסורת זו בספר יוחסין, ראה ספר יוחסין השלם, מהדורת צ' פילפאווסקי, ירושלים תשכ"ג,³ עמ' 218.
- 109 כך מצוין גם ברשימת יחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 227; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 139-140; וילנאי, מצבות קודש, עמ' ש-שא; אילן, קברי צדיקים, עמ' 324-325.

המערה בית נאה ועליהם ציונים אבני גזית ועליהם אילן חרובים.¹¹⁰ וקרוב להם קבר ר' ראובן האצטרוכלי ע"ה¹¹¹ בתוך שדה של תפוחים. עלבון שם קבור ר' מתיא בן חרש ע"ה.¹¹² טרייה שם קבור ר' יוסף בן טרייה ז"ל,¹¹³ ושם בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי ע"ה.¹¹⁴ רומי שם קבור ראובן בן יעקב אבינו ע"ה¹¹⁵ במערה בארון של חרס מונח על הקרקע.¹¹⁶ צפורי, שם קבור רבי הקדוש ע"ה ותלמידיו במערה יפה ונאה ודלת אבן סוגרת ופותחת.¹¹⁷ כפר אטין היא כפר חטייה,¹¹⁸ שם קבור יתרו חתן משה רבי' ע"ה.¹¹⁹ וקרוב לו יהושע בן פרחיה ז"ל.¹²⁰ כפר כנה שם קבור יונה בן אמתאי ע"ה¹²¹ בתוך כיפה נאה והוא בית תפלה לישמעאלים.¹²² יאקוק שם קבור חבקוק הנביא ע"ה¹²³ בדרך. כפר ברעם

- 110 תיאור המבנה שבמערה מובא גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 292.
- 111 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 176; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שפד; אילן, קברי צדיקים, עמ' 326.
- 112 כך כתוב גם ברשימת יחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 227; וראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 169; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שעו-שעז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 312, וכן אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 293.
- 113 ידיעה קודמת על ציון זה באתר הנזכר מובאת אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 293; ראה איש-שלום, קברי אבות, 154; אילן, קברי צדיקים, עמ' 236.
- 114 ראה גם לעיל, הערות 61, 91, 97, 103. בית הכנסת הזה רשום גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 293. עוד ראה אילן, בתי כנסת, עמ' 127.
- 115 אתר זה בארץ ישראל טרם זוהה. אילן סבור שהוא חורבת רומה, בדרום מערב בקעת בית נטופה. ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 104-105; אילן, קברי צדיקים, עמ' 360.
- 116 גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 293, רשום מקום קברו של ראובן במקום הזה וגם שם נאמר עליו שנקבר 'בארון של חרש מונח על גבי הקרקע במערה'.
- 117 על ציון קברו של רבי יהודה הנשיא בצפורי ראה ש' וורד, 'ציפורי בתקופה הערבית, ירושלים וארץ ישראל, בעריכת " שוורץ, ד' עמר וע' ציפר, תל-אביב תש"ס, עמ' 150-151, וכן ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 145-146; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שמז-שנב; אילן, קברי צדיקים, עמ' 96, 332-333. ציון זהה, כולל תיאור דלת המערה, מובא אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 293.
- 118 הכוונה לכפר חטיין.
- 119 במסורת הערבית יתרו מכונה נבי שועיב. מקום זה מקודש ביותר לדרוים, ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 87-88; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קמז-קמט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 216-218.
- 120 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 147-148; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רצז-רצח; אילן, קברי צדיקים, עמ' 216.
- 121 קברו של הנביא נקבע במקומות שונים, ועל כך רבו המסורות, ובכללם ציון מקום קבורתו בכפר כנה או במשהר הסמוכה לו, המזוהה עם גת חפר, מקומו של יונה על פי מל"ב, יד, כה. תיאור דומה למה שלפנינו מובא בתוצאות ארץ ישראל, עמ' סב (אלה המסעות, עמ' 157); ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 77-79; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רכט-רלג; אילן, קברי צדיקים, עמ' 96, 291-294.
- 122 המבנה הסמוך לציון, שהיה בבעלות הישמעאלים, נזכר בתוצאות ארץ ישראל, עמ' סב (אלה המסעות, עמ' 157), וכן אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 293.
- 123 ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 65-67; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רלד-רלו; אילן, קברי צדיקים, עמ' 210-211.

שם קבור עובדיה הנביא ע"ה ועליו אבן אחת כתו' בה זה קבר עובדיה הנביא ע"ה בנה אותה מר טובייה¹²⁴ ושם המערמה¹²⁵ שהחביא שם חמשים איש ויכלכלם לחם ומים,¹²⁶ וקרובו ר' פנחס בן יאיר ויאיר אביו ע"ה,¹²⁷ ועליו מצבה בנויה אבני גזית ואילן מסך עליו. וקרובו קבורת אסתר המלכה ע"ה בתוך כרם.¹²⁸ עלמא שם מערת הבבליים¹²⁹ רב המנונא סבא ורב כהנא ור' אלעזר בן עזריא הכהן אביו ורבן גמליאל ואלישע כהן גדול ור' יהודה בן תימא ע"ה. כל זה בתוך ארץ ישראל.¹³⁰ עוד יש מהצדיקים שהם בחוצה לארץ. אדרעי שם קבורים אלרד ומידד

- 124 עניינה של הכתובת על קברו של הנביא שמצבתו הוקמה על ידי 'מר טובייה' מובא בלשון קצרה באיגרתו של שמואל בן שמשון משנת תתקע"א (1211): 'ולפנים מעט קבר עובדיה ואבן שיש עליו, ובה חקוק זה קבר עובדיה הנביא הירא את השם מנעוריו שנפטר בשנת תק"ע ליציאת מצרים'; ראה אצל יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 81. אין שם ציון מפורש של מקום האתר, אך נראה שהכוונה לכפר ברעם, שכן גם במקורות אחרים נזכר קברו של עובדיה במקום זה. נוסח מדויק יותר של הכתובת מובא אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 287: 'ברעם סמוך לכפר קבורת עובדיה הנביא ע"ה ואבן שיש על קברו וכתוב בו כתובת [...] יפה מאד זה קבר עובדיה הנביא ע"ה בנה אותו מר טוביאי בר יוסף שנת תתקע"א'. מסתבר ש'מר טובייה' היה אחד מבני חבורתו של ר' שמואל בן שמשון הנ"ל, שתרו יחדיו את ארץ ישראל בשנה הנזכרת בבקשם להשתטח על קברי קדושים. ראה יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 79. מסתבר שהלה שיפץ את ציון קברו של עובדיה הנביא במסע ההוא; ראה אילן, קברי צדיקים, עמ' 151; עמר, שם, בהערה לשורות 39-40. התאריך המלא הנזכר ברשימה שפרסם עמר הוא גם תאריך כתיבת איגרתו של ר' שמואל הנזכר.
- 125 כך בכתב היד, וצ"ל: המערה.
- 126 מערה זו נזכרת גם אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 288. כמל"א יח, ג-ד נזכרת מערה שעבדיהו אשר על הבית החביא בקרבה חמישים נביאים. עבדיה הנזכר שם זוהה במסורת חז"ל עם הנביא עובדיה. ראה אילן, קברי צדיקים, עמ' 152.
- 127 בנו של רבי פנחס בן יאיר, נחמן, נזכר ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 226, וביחוס האבות, מהדורת לונץ, עמ' 221; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 175-176; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שנו-שנו; אילן, קברי צדיקים, עמ' 194-195, עמר, ציוני קברים, עמ' 289.
- 128 מקום קבורתם של אסתר המלכה ומרדכי מצוי על פי מסורות אחדות בהמאדאן; ראה עוד להלן, הערה 132. אולם רווחה גם המסורת המיוצגת במקור זה, שלפיה אסתר נקברה בכפר ברעם. ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 54-55; וילנאי, מצבות קודש, עמ' רנו-רנז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 192-194.
- 129 הכינוי 'מערת הבבליים' מצוי כבר ברשימת תוצאות ארץ ישראל, עמ' ס (אלה המסעות, עמ' 155), וכן אצל עמר, ציוני קברים, עמ' 287, וכן הוא גם ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 225.
- 130 על הקבורים ב'מערת הבבליים', ראה ברסלבסקי, לחקר ארצנו, עמ' 315-318. 'רב המנונא סבא': כאן החליפו הכותבים את רב המנונא האמורא הבבלי הנודע עם רב המנונא סבא, שהיה תושב סכנין השוכנת בלב הגליל התחתון; ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' תד-תה. מסורת אחרת קבעה את קבורתו של רב המנונא הבבלי בדלתון; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 132-133; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שעז-שעז; אילן, קברי צדיקים, עמ' 319. 'ורב כהנא': כאן נשמט שמו של האמורא השני רבה בר רב הונא, כפי שמצוין בבבלי, מועד קטן כה ע"א. להבדיל מרב כהנא, האמורא הנודע, שנקבר על פי המסורת בטבריה. ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 165-166; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שע-שעא; אילן, קברי צדיקים, עמ' 229-230. רק ברשימה זו צוין מקום קברו של רב כהנא, שזהותו איננה ברורה. כמו כן נזכרים פה 'ר' אלעזר בן עזריא הכהן אביו', והכוונה לר' עזריה הכהן. ראה

ע"ה.¹³¹ בשושן הבירה מרדכי היהודי ע"ה ועליו מצבה יפה מאבן, כתו' בה זה קבר מרדכי בן יאיר בן שמעי בן קיש איש ימיני ע"ה.¹³² וכל הגלילות מתקבצות שמה ביום פורים והולכים על קברו ואומרים שירים ותושבחות בתופים ובמחולות וששים ושמחים כי שם היתה הנס. בכל שם נהר פרת, שם קבר דניאל, הוא בארון של מתכת והארון תלוי בשלשלאות של ברזל בתוך הגשר. ובנהר יש דגים גדולים וצדין אותם. ויש דג אחד גדול ושמו צלח מימות דניאל ע"ה. ובכל יום ויום מביאין לו לחם ובשר וכל שאר מאכל משולחן המלך ומשליכין אותו לדגים, ושום דג אינו רשאי לאכול עד שיבוא צלח. ומן הגשר לא לפנים ולא לאחור אינו רשאי שום צייד לצוד שום דג בשביל כבודו של דניאל ע"ה רחוק כמטחי קשת,¹³³ וחנניה משאל ועזריא קבורים בבבל.¹³⁴ ארץ אשור נהר חדקל שם קבור יחזקאל הנביא ע"ה.¹³⁵ בבצרה שם קבור עזרא הסופר ע"ה.¹³⁶ דמשק היא סורייא של ארץ ישראל תחת הר הלבנון, ועולין עליה תוך העיר נהרות אמנה ופרפר, ובבל הבתים

- איש-שלום, קברי אבות, עמ' 122-124; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שעד; אילן, קברי צדיקים, עמ' 317-318. 'רבן גמליאל': הכוונה ככל הנראה לרבן גמליאל הזקן. גם האלמוני מקנריאה מציין בשנת רל"ג (1473) שהוא נקבר בעלמה. אולם ביחוס הצדיקים, מהדורת לונץ, עמ' 228, צוין שהוא נקבר בכפר כנה; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 127. מסורת אחרת קובעת שבנו של רבן גמליאל, רבן שמעון בן גמליאל גם הוא נקבר בעלמה, ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' שז. 'אלישע כהן גדול': הכוונה לרבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול, מעשרת הרוגי מלכות, שלפי מקורות אחרים נקבר בשזור; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 164; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שפג; אילן, קברי צדיקים, עמ' 362-363. 'ר' יהודה בן תימא': לפי מסורת אחרת הוא נקבר בדלתון הסמוכה לעלמה; ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 144-145; וילנאי, מצבות קודש, עמ' שעו; אילן, קברי צדיקים, עמ' 200-201. 131 בעל אלה המסעות, עמ' 159, מציין שמקום קבורתם של אלה בזורע, מקום הסמוך לאדריעי, ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 49-50; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קס; אילן, קברי צדיקים, עמ' 135, 141.
- 132 כאמור רווחת היתה המסורת שמרדכי ואסתר קבורים בעיר המאדאן, בין בגדד לטהרן, ושם המצבות המעידות על כך; ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' רנה-רנו.
- 133 נוסח שונה במקצת לסיפור זה, עם תיאור הרקע להצבת ארונו של דניאל על גבי עמודי ברזל, מובא בספר מסעותיו של ר' בנימין מטודילה, מהדורת מ' אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' מט-ג, וכן בסיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג, ראה מהדורת א' גרינהוט, פרנקפורט ע"ג מיינ 1905, עמ' 20-21 (להלן: סיבוב ר' פתחיה, מהדורת גרינהוט), וכן מהדורת א' דוד, קבץ על יד, ג' (תשנ"ג), עמ' 264 (להלן: סיבוב ר' פתחיה, מהדורת דוד). לפי שניהם מקום הקבר בשושן. ראה א' בן יעקב, קברים קדושים בבבל, 'ירושלים תשל"ד, עמ' קגז ואילן.
- 134 ר' בנימין מטודילה, שם, עמ' מב, וסיבוב ר' פתחיה, מהדורת גרינהוט, עמ' 17, מספרים בקבורתם של אלה השלושה שהיא בסמוך לקברו של יחזקאל הנביא בבבל. על המסורות השונות בציון מקום קבריהם ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' רסא; בן יעקב, שם, עמ' קכד-קכה.
- 135 שרדו מסורות רבות ומגוונות הקשורות לקבר יחזקאל, והן מובאות על ידי בן יעקב, שם, עמ' לח-צח. וראה עוד ש"ד גויטיין, 'בדרך להשתטחות על קבר יחזקאל', מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרכותם, 1 (1981), עמ' 13-18.
- 136 על מקום קבורתו של עזרא הסופר ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' רסא-רסג; בן יעקב, שם, עמ' קלח-קפח.

נכנס מים מן העיר וגנות ופרדסים כל העיר, ופירות מראש השנה לראש השנה.¹³⁷ ויש שם בית הכנסת אין בכל בכל [!] הגלות בניין נאה ונפלא כמהו. חציה בנה אלישע הנביא ע"ה וחציה בנה ר' אלעזר בן ערך ע"ה.¹³⁸ הר ההר [א16] שם קבור אהרן הכהן ע"ה,¹³⁹ והוא במערה סגורה ועשו עליה כיפה יפה, והולכים שמה יהודים בכל שנה ושנה מכל הגללות¹⁴⁰ ומשתטחים ומתפללים על קברו, ואין מוחה בידם, והישמעאלים תופשין אותו. במצרים יש בית הכנסת מיוחס למשה רבי' ע"ה, והוא המקום שהיה השם ית' מדבר עם משה רבי' ע"ה והמקום נורא מאד,¹⁴¹ והוא בתוך פרדס יפה ודירות ועיליות ובנינים נוראים, והוא תחת ישראל, ובאים מכל ארץ ישראל לרגל בחג שבועות ומבאים נדרים ונדבות למקום הזה.¹⁴² ובתוך העזרה יש אילן גדול, והוא נז' ¹⁴³ עקום. אומרים שמלך מצרים רצה לחתוך אותו לבניין פלטרין שלו, כי היה ישר ויפה עד מאד, ובבקר כשהלכו האומנים לחתוך אותו מצאוהו עקום, ויודע הדבר למלך ויצוה ששום אדם לא יהיה רשאי ליגע בו בשום עניין. ואחר ימים אומרים שרצו לחתוך אותו פעמים רבות, ולא

- 137 תיאור שפעת המים בדמשק בא כבר בספר מסעותיו של ר' בנימין מטודילה, מהדורת אדלר, עמ' לב, וכן בסיבוב ר' פתחיה, מהדורת גרינהוט, עמ' 28-29, סיבוב ר' פתחיה, מהדורת דוד, עמ' 267. וראה משה בסולה, מהדורת דוד, עמ' כד, 86.
- 138 הכוונה לבית הכנסת בכפר גובר הסמוך לדמשק, כך מצוין מפורשות ביחוס האבות, מהדורת לונץ, עמ' 222: 'דמשק... ושם בית הכנסת יפה מאד במקום שנקרא גובר. בנה חציה אלישע בן שפט הנביא ע"ה וחציה בנה ר' אלעזר בן ערך'. תיאור בית כנסת זה ויופיו מצוי במקורות שונים, קדומים ומאוחרים יותר; ראה על כך י' בן-צבי, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 488-484; שטראוס, תולדות היהודים, א, עמ' 266-267. תרשים של מבנה בית כנסת זה ראה שם, ב, עמ' 321.
- 139 מיקומו של הר ההר בעבר הירדן המזרחי איננו ברור, ראה איש-שלום, קברי אבות, עמ' 48-47; וילנאי, מצבות קודש, עמ' קלב-קלט; אילן, קברי צדיקים, עמ' 135, 142.
- 140 כך בכתב היד, והכוונה מכל הגלילות.
- 141 זה בית הכנסת העתיק בדמוה (Damuh), כפר הסמוך לקהיר באיזור גיזה, שהיתה בו קהילה יהודית זעירה בימי הביניים. לפי מסורת שרווחה בימי הביניים הן אצל יהודים והן אצל מוסלמים, בית הכנסת שבמקום זה היה מקום התפילה של משה רבינו, ועל כן כונה 'כניסת מוסא'. לפי אחת המסורות המוסלמיות הבניין היה קיים כבר סמוך לאחר חורבן בית שני. הוא היה קיים עדיין במאה הטי"ז, אך נחרב לפני אמצע המאה הי"ז; ראה יוסף סמברי, דברי יוסף, מהדורת ש' שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 160-158. סמברי מעיר: 'זאת הכנסת נחרבה גם כן עד היסוד בה'. ראה עוד ש' אסף, 'בית הכנסת העתיק בדמוה (מצרים)', מלילה, א (תש"ד), עמ' 18-25 (=מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, עמ' 155-162); שטראוס, תולדות היהודים, א, עמ' 245-246, ב, עמ' 503 *J. Kraemer, 'A Jewish Cult of the Saints in Fatimid Egypt', L'Égypte fatimide, son art et son histoire, Paris 1999, p. 579-601.* תיאור המבנה של בית הכנסת הזה מובא ברשימה על אתרים שונים בארץ ישראל שהתקין יתגדל סופר שער הנשיאות; היא פורסמה בידי אילן, קברי צדיקים, עמ' 136, ושם, עמ' 143-144 הערות המהדיר לתיאור זה.
- 142 על עלייה לרגל למקום זה בחג השבועות ועל הטקסים החגיגיים שליוו אותה שרדו ידיעות במקורות עבריים ומוסלמיים; ראה סמברי, שם, עמ' 159; אסף, שם, עמ' 155-156; שטראוס, שם, ב, עמ' 385.
- 143 קיצור של נקרא.

עלה בידם, ולא די זה לא¹⁴⁴ שהוזקו בגופם הזק גדול.¹⁴⁵ תם ונשלם שבח לבורא ויזכנו. תם ונשלם שבח לבורא עולם ויזכנו לראות בבניין אריאל ובא לציון גואל ותבנה המקדש בבי"א¹⁴⁶ ואמן סלה. אלה החתומים למטה מהכתב האגרת הזאת איש על שמו

שם טוב ספרדי עיר הקדש ירושלם
 יוסף בן שושין עיר הקדש ירושלם
 יוסף בן קיש בעיר הקדש ירושלם
 משה לוי עיר הקדש ירושלם

תוב"ב

144 כך בכתב היד, וצ"ל: אלא.
 145 גירסה שונה של סיפור זה מובאת על ידי הסופר המוסלמי אל מקריזי; ראה שטראוס, שם, א, עמ' 245-246. רמז לסיפור זה בא אצל סמברי, שם, עמ' 159, וכן בדבריו של יתגדל סופר שער הנשיאות, אצל אילן, קברי קדושים, שם.
 146 במהרה כימינו אמן.